

PIEMENUKO PAVEIKSLAS IR MENINĖ J. BALTUŠIO „PARDUOTŲ VASARŲ“ SPECIFIKA

J. STEPSYS

Kada buvo sumanytas ir rašomas pirmasis romano „Parduotos vasaros“ variantas (maždaug 1936—1941 m.¹), autorius turėjo tarsi siauresnį tikslą — „pavaizduoti mūsų literatūroje samdinį, ir pirmoj eilėj piemenį, pavaizduoti piemens gyvenimą jo paties akimis, kaip jam viskas atrodo: ką jis mato, ką jis pergyvena, ką jis jaučia, ko tikisi, apie ką svajoja“². Išlikusios pirmojo varianto ištraukos³, palyginus jas su dabartinėmis „Parduotomis vasaromis“, iš tikrųjų rodo, kad anksčiau romano turinį sudarė daugiau paties Piemenuko pergyvenimai, asmeninė jo gyvenimo linija, o mažiau vietos buvo skirta Piemenuko betarpiškai neliečiantiems buržuazinio kaimo socialiniams konfliktams, platesniam to meto kaimo buities paveikslui.

Antrą kartą, jau tarybiniais metais, grįždamas prie romano, turėdamas nemažą literatūrinį patyrimą ir įvaldęs socialistinio realizmo metodą, rašytojas praplečia, pagilina savo senąjį sumanymą. Tai jam diktuoja ir konkretūs tarybinio gyvenimo uždaviniai: po TSKP XX suvažiavimo bandant kai kam Lietuvoje „reabilituoti“ buržuazinę praeitį, J. Baltušis jaučia „pilietinę rašytojo pareigą suduoti smūgį šitoms pastangoms“, „pasakyti tiesą apie buržuazinės Lietuvos kaimo praeitį, apie to meto kaimo gyvenimą“⁴. Tokiu būdu šiandieninės „Parduotos vasaros“ vaizduoja ne vien Piemenuko ir kitų samdinių gyvenimą bei revoliucinį sąmonėjimą. Panaudodamas novelių romano formą, J. Baltušis čia apskritai nuplėšia kaukę nuo to meto socialinių santykių kaime, piešdamas labai platų samdytojų-buožių paveikslą, duodamas gilią jų socialinę ir moralinę charakteristiką.

„Parduotų vasarų“ romanas yra ne tik vienas reikšmingiausių kūrinių lietuvių tarybinėje prozoje, bet ir paties J. Baltušio idėjinį-meninį ieškojimų sintezė, aukščiausias kūrybinis rašytojo pasiekimas. Romane J. Baltušis iškyla kaip rašytojas-komunistas ir meninio žodžio meistras. Čia galutinai susikristalizuoja tokie jau pirmojoje J. Baltušio knygoje „Savaitė prasideda gerai“ (1940) pasireiškę jo meninės individualybės bruožai, kaip didelis jautrumas socialinėms problemoms, puikus buržuaz-

¹ J. Baltušis, Mintys apie literatūrinį darbą, „Literatūra ir menas“, 1957 m. gruodžio 7 d.

² Ten pat.

³ J. Baltušis, Dienos prieš ginimą, Iš romano „Tylios vasaros“, Kultūra, 1937, Nr. 1 ir kt.

⁴ J. Baltušis, Mintys apie literatūrinį darbą, „Literatūra ir menas“, 1957 m. gruodžio 7 d.

zinio kaimo buities ir žmonių psichologijos pažinimas, spalvingas, kupinas sodraus liaudiško humoro ir lyrinių intonacijų pasakojimas.

Ryšiai individualizuotas J. Baltušio pasakojimas, jau iki „Parduotų vasarų“ dažnai peraugantis į pasakojimą pirmu asmeniu (pvz., ikitarybiniuose apsakymuose „Atidalytas žmogus“, „Mano pirmoji komunija“, tarybiniuose apsakymuose „Tylos sekundės“, „Sąžinė“ ir kt.), romane išvystomas iki pasakotojo ir romano veikėjo Piemenuko paveikslas. Pasakotojo išvystymas iki plačiai atskleisto charakterio, tuo pačiu metu piešiant ne mažiau visapusišką ir detali visos buržuazinės aplinkos vaizdą — didelis rašytojo meninis laimėjimas. Šia prasme J. Baltušio „Parduotos vasaros“ puikiai patvirtina teiginį, kad tikrai meniškame kūrinyje dialektiškai jungiasi kūrybinis rašytojo sumanymas, tikrovinės medžiagos reikalavimai su rašytojo talento specifika.

Iki šiol pasirodžiusiuose straipsniuose apie „Parduotas vasaras“ pasakotojo Piemenuko vieta romano meninėje sistemoje nėra kiek giliau ir išsamiau nagrinėta. Piemenukui kartais priskiriamas tik išorinės kompozicinės jungties vaidmuo, vidinė romano novelių vienybė aiškinama gana abstrakčiai, šį klausimą atsiejant nuo Piemenuko charakterio siužetinio vaidmens. Štai K. Ambrasas straipsnyje „Demaskavimo aistra“ teigia, kad piemens personažas, nors ir turi reikšmės romano novelių sujungimui, „jokiu būdu nėra lemiamas faktorius, lemiamas komponentas“, nes „autorius laiko jį tarsi atokiau nuo vykstančių įvykių ir žmonių susidūrimų: nesistengia labiau detalizuoti, visapusiškiau vystyti jo charakterio“, kad Piemenukas aktyviau nedalyvauja aplink jį vykstančioje kovoje ir todėl „niekur neatlieka veiksmą stimuliuojančio vaidmens“⁵. Kritikas daro išvadą, kad romano novelių vieningumo ir jų išdėstymo tvarkos Piemenuko paveikslu paaiškinti negalima.

Toks Piemenuko vertinimas minėtame straipsnyje yra vienpusiškas todėl, kad pagrindiniu siužetiniu-kompoziciniu „Parduotų vasarų“ elementu K. Ambrasas laiko tik abstraktų „jausmą, laipsniškai augantį, stiprėjantį, organiškai persmelkiantį visas noveles“⁶. Pirmiausia, vargu ar šiuo atveju teisinga tą iš autoriaus einantį, visas noveles persmelkiantį jausmą atsieti nuo pasakotojo Piemenuko, kurio lūpomis tas jausmas perteikiamas, per kurio psichologijos priznę perėjęs, jis mus pasiekia.

Kaip yra pastebėję kai kurie romano kritikai bei tyrinėtojai, Piemenuko vaidmuo romane tam tikra prasme primena lyrinio herojaus vaidmenį poezijoje⁷. Iš tikrųjų visi romano vaizdai, herojų paveikslai skaitytoją pasiekia jau sušildyti, nuspalvinti pasakotojo Piemenuko emocijų, daugelis romane vaizduojamų įvykių palydimi gausių lyrinių nukrypimų, rašytojo priskiriamų taip pat Piemenukui. Anot kritiko V. Kubiliaus, „geriausiose romano vietose daiktai egzistuoja tik drauge su vaiko reaguavimu“⁸.

Be to, Piemenukas romane nėra vien tik pasakotojas bei „lyrinis herojus“. Kiekvienoje novelėje jis dalyvauja ir kaip epinis romano veikėjas, o kai kuriose („Pardavime“, „Mums nebereikia“) jis atsiduria vaizduojamų įvykių centre. Piemenuko vaidmuo socialinėje romano dramoje nėra tolygus tik pasyvaus statisto vaidmeniui. Jis dalyvauja visuose romano konfliktuose bei situacijose, jo aktyvumas vaizduojamame gyvenime novelė po novelės pastebimai auga. Pirmojoje novelėje Piemenukas tik parduodamas buožei, antrojoje — „Kur išeina žmonės“ — jis praneša Jonui apie šeiminių sugalvotą niekšybę, o novelės pabaigoje „balševikas“

⁵ K. Ambrasas, Laiko tiesa, Vilnius, 1960, p. 190.

⁶ Ten pat.

⁷ J. Simkus, Juozo Baltušio nauja knyga, „Pergalė“, 1957, Nr. 9.

⁸ V. Kubilius, Mūsų rašytojai, Vilnius, 1958, p. 156.

Petras paveda jam atsakingą uždavinį — nueiti į Damulienės landynę. Paskutinė knygos novelė „Kiškėlis šypso“ baigiama visai savarankiškai, ryžtingu Piemenuko žingsniu: protestuodamas prieš nežmonišką buožių elgesį, jis savavališkai išeina iš Dirdų, net algos atsisakęs.

Piemenukas „Parduotos vasaros“ — gyvas, plačiai atskleistas, romano veiksmė besivystąs charakteris, greta savarankiškos idėjinės-mėnės reikšmės, gana glaudžiai susijęs ir su visa siužetine-kompozicine romano sistema, sąlygojantis tam tikrą prasmę romano stilių, problematiką ir net pagaliau tarybinėje lietuvių literatūroje originalią novelių romano formą.

Piemenuko charakterio vaidmens romano siužetinėje-kompozicinėje sistemoje nustatymas — svarbi grandis, nagrinėjant „Parduotų vasarų“ mėniskumo ir J. Baltušio kūrybinio meistriškumo klausimą. Juo ryškesnis, „realėsnis“ pasakotojo Piemenuko paveikslas romane, juo labiau motyvuotas jo ryšys su idėjinė-mėnėne romano sistema, tuo turtingesnis kūrinėje atspindimos tikrovės vaizdas, tuo didesnė romane teigiamų idėjų sugestija skaitytojui. Nepretenduojant į išsamią „Parduotų vasarų“ mėnės specifikos analizę, čia ir bus bandoma panagrinėti Piemenuko paveikslą ryšį su mėnėne romano „Parduotos vasaros“ sistema.

* * *

Apie atskirų J. Baltušio novelių tarpusavio ryšį, kurį sudaro romane laipsniškai vystoma buožių klasės demaskavimo idėja, didėjanti emocinė įtampa, iki šiol jau buvo rašoma, pavyzdžiui, mėnėtame kritiko K. Ambrašo darbe. Giliau pažvelgus į romano kompoziciją, galima pastebėti didelį Piemenuko paveikslą vaidmenį, sujungiant noveles. Dar daugiau, galima kalbėti apie autoriaus sąmoningą romano kompozicijos, atskirų novelių pajungimą atskleisti Piemenuko charakteriui.

Žemiau pateikiamoje romano kompozicijos schemoje matyti tarsi dvi romano noveles jungiančios linijos. Lygiagrečiai su pirmąja — buožių ir išnaudojamųjų socialinių-istorinių charakterių pavaizdavimu epiniame plane — matome ir antrąją — „lyrinio herojaus“ Piemenuko charakterio liniją — ir tai, kad Piemenukas nėra tik pasyvus socialinės aplinkos veidrodė, bet, šios aplinkos veikiamas, jis pats keičiasi.

Pirmoji novelė „Pardavimas“ — ekspozicinė. Ji parodo, „iš kur ateina“ į socialinės kovos areną Piemenukas, Jonas, Petras, Ona, Alyzas ir visi samdiniai. „Parduoti“ buožėms mažametį sūnų kampininkus priverčia nepakeliamas skurdas. Kartu šioje novelėje rašytojas iškelia klausimą: kas dėl to skurdo kaltas. Šia prasme tolesnį romano veiksmą iš dalies ir motyvuoja Piemenuko paveikslas, kada jis naiviai, net su tam tikru vaikišku idealizavimu čiaūska apie gyvenimą tėvų lūšnėlėje, apie jo akimis nepaprastai turtingą ir šiaip „paslaptinę“ buožę Tekonį ir jo pasamdyti atvažiavusį Cepulį. Skaitytojas žino, kad ši vaikiška romantika neišvengiamai turi išsisklaidyti, ir laukia tolesnio pasakojimo apie giedros vaikiškos pasaulėžiūros susidūrimą su negailėstinga buržuazine tikrove.

Antrojoje novelėje „Kur išeina žmonės“ Piemenukas atsiduria jam nepažįstamame pasaulyje.

Kokie bus jo pirmieji žingsniai? Su kuo gyvenimas turėtų pirmiausia supažindinti Piemenuką? Kokias buržuazinio kaimo puses autorius turėtų pavaizduoti?

Pagrindinis rašytojo tikslas šioje knygoje, atsakant į klausimą, kodėl skursta kampininko šeima, nuplėšti kaukę nuo buožių klasės. Kulminaciją išnaudotojų klasės demaskavimas pasiekia paskutinėje novelėje „Kiškėlis šypso“, kur parodomas vidinis, moralinis buržuazinio kaimo

viešpačių išsigimimas. Todėl antrojoje romano novelėje, logiškai ir visapusiškai privedant romano veiksmą iki minėtos kulminacijos, iškyla reikalas parodyti buožės dar ir „iš išorės“, socialinėje kovoje, išryškinti jų parazitiską vaidmenį išnaudojamosios klasės atžvilgiu.

Kartu buožiniam išsigimimui rašytojas stengiasi priešpastatyti į istorijos areną ateinančią kaimo išnaudojamųjų klasę, atskleidžiant joje revoliucinio sąmonėjimo tendencijas ir moralinį pranašumą prieš išnaudotuosius. Todėl šios novelės centre atsiduria samdinių Jono ir Petro paveikslai.

Meniniam šio sumanymo įkūnijimui gana svarbus ir Piemenuko paveikslas, jo „regėjimo taškas“.

Patekusiame į buožės Čepulio namus vaikui iškyla klausimas, iš ko mokytis gyventi. Kad namai suskilę į dvi stovyklas — šeimininkų ir samdinių — jis suvokia jau pačią pirmąją dieną, valgant vakarienę. Čia pat išsisprendžia ir Piemenuko klausimas: jį šeimininkai prie stalo pasodina ir apnakvydina kartu su bernu Jonu.

Tokiu būdu pasakotojo Piemenuko dėmesys natūraliai sustoja prie išnaudojamosios klasės atstovų, ir subtiliame vaikiškos psichologijos veidrodyje atspindimos Čepulio samdinių Jono, Petro ir Onos dramos.

Piemenukas šioje novelėje „pergyvena“ Jono ir Petro istorijas, iš pirmosios savo parduotos vasaros išsinešdamas didelį patyrimą: gyvena tie, kurie kovoja taip, kaip Petras. Piemenukas pamato, kad buožės ūkis laikosi tik samdinių dėka ir, nepaisant to, nei „dievo baimė“, nei „artimo meilė“ nesukliudo Čepuliui sutriptyti Jono svajonių, sugriauti jo gyvenimo.

Pirmoji tarnybos vasara buvo labai reikšminga Piemenuko klasiniam sąmonėjimui ir visapusiškam jo brendimui. Tai dar kartą pabrėžiama trečiosios novelės — „Pirmosios atostogos“ — pradžioje: trobelė, kur gyvena Piemenuko tėvai, grįžus atostogų, vaikui atrodo „lyg kita — tokia ji sumenkusi, sulinkusi, jos šonai taip susiklaipę, jog ir pažiūrėti graudu“⁹.

Objektyviai, „epiniame plane“, autorius tęsia darbo žmonių buities temą, pradėtą novelėje „Pardavimas“. Meilė ir vidinė šiluma, kilnumas ir pasiaukojimas kampininko šeimoje kaip kontrastas pastatomi buožių Dirbų šeimai, pavaizduotai toliau. Kitas šios novelės idėjiniam turiniui svarbus momentas yra tai, kad nei vaiko „pardavimas“, nei kantrus darbas neapgynė kampininko šeimos nuo negandų, kad tėvo svajonė išmoksinti bent vieną vaiką neįgyvendinama buržuazinėje santvarkoje.

Ankstesnėje epinėje novelėje „Kur išeina žmonės“ girtas šeimininkas Čepulis į mėšlinas vežėčias įverčia ir veža užkasti berno Jono kūną, tuo pačiu sutripydamas vaikui artimo ir brangaus žmogaus atminimą. Juk Piemenukas matė, kad ant Jono tvirtų pečių laikėsi visas buožiškas Čepulio „unoras“. Be to, kitas buožė — Dovydonis — išduoda policijai dar geresnį Piemenuko draugą Petrą. Pagaliau novelėje „Pirmosios atostogos“ buožė Tekonis, pasirodęs dramatiškiausiose scenose, tyčiojasi iš badaujančios Piemenuko šeimos, iš merdinčios jo motinos. Taigi, atrodo, vaikas jau pakankamai pažino „gaspadorius“, kad jo sąmonėje susiformuotų atitinkamas apibendrinimas. Skaitytojo emocijos taip pat jau pakankamai parengtos demaskavimo kulminacijai paskutinėje novelėje „Kiskelis šypso“.

Tačiau J. Baltušis kuria dar ketvirtąją novelę — „Mums neberekia“, kur ir Piemenuko tėvai, ir jis pats vis dėlto dar patiki atvažiavusio naujo šeimininko „simpatiskumu“. Su didelėmis viltimis Piemenukas važiuoja į tolimą buožės „su geromis raukšlėlėmis apie akis“ vienkienį, bet rytojaus dieną grįžta, patyręs didelę, stipriau, negu bet kada, pajustą skriaudą. Didelio ūkio savininkas neturi kur apnakvydinti atsivežto Pieme-

⁹ J. Baltušis, Parduotos vasaros, Vilnius, 1958, p. 139. Toliau skliausteliuose žymima tik puslapis.

nuko, kai grįžęs sužino, jog dar vieneriems metams pasiliko senasis piemu. Prieš tai pasirodęs toks rūpestingas ir atidus, dabar „gerasis gaspardorius“ negailestingai išstumia devynerių metų vaiką į naktį, į tolimą, sniegu pažliugusį kelią.

Penktoji novelė — „Kiškėlis šypso“ — savo apimtimi (daugiau kaip pusė viso „Parduotų vasarų“ tomo) tarsi atsveria pirmąsias keturias noveles, kuriose „lyrinis herojus“ Piemenukas pergyveno tam tikrą brenimą. Kadangi, pagal knygos sumanymą, pagrindinis autoriaus dėmesys šioje novelėje nukrypsta į buožes, tai pats Piemenukas tarsi mažiau turi progų tolesnei savo lyrinei išpažinčiai, ir jo figūra pasistumia į antrąjį planą. Bet pats pasakojimas įgauna užaštrintą satyrinį atspalvį. J. Baltušis čia tikrai „iš peties“ smogė buržuazinei praeičiai, piešdamas tokias sukrečiančias, buržuazinę moralę demaskuojančias scenas, kaip Dirdos mirties epizodas, kaip Saliamutės pasigėrimas per tėvo laidotuves, kaip ūkio dalybų vaizdai ir t. t.

Tačiau iš esmės Piemenuko — pasakotojo ir veikėjo — figūra ir šioje novelėje išlieka. Taip pat „iš inercijos“ minėtą negailestingą pasakotojo požiūrį į Dirdų gyvenimą skaitytojas priskiria Piemenukui. Tai labai svarbu romano meniniam veiksmingumui, nes Piemenuko charakteriu novelė „Kiškėlis šypso“ prisijungia prie visos knygos, o joje vyraujanti negailestinga pašaipa, „demaskavimo aistra“ suprantama, kaip dėsninga Piemenuko neapykanta buožėms, kaip savotiškas atpildas už patirtas vaiko skriaudas.

Novelės „Kiškėlis šypso“ pasakojimą priskirti Piemenukui skaitytoja verčia ir lyrinė novelės pabaiga — Piemenuko atsisveikinimo su Akvile scena. Ne tik su tokia pat bedale vaikystės drauge atsisveikino romano „lyrinis herojus“, — skaitome šios scenos potekstėje. Čia stipriai padvelkia Piemenuko liūdesys, atsisveikinant su dviem daug davusiom, bet ir daug atėmusiom piemeniškos vaikystės vasarom, kurios nubėgo plačiais buožių laukais, „klimpdamos pažliugusioj dirvoj“, ir visam laikui nusinešė žavią ankstyvos vaikystės romantiką. Taip šiuo paskutiniu akcentu išbaigiama Piemenuko siužetinė linija ir sujungiama paskutinė „epiškoji“ novelė su pirmąja — „lyriškąja“.

Taigi matėme, kad Piemenukas ne tik „įrėmina“ romano turinį. Kaip pasakotojas ir kaip romano veikėjas, santyki audamas su vaizduojama tikrove, su romano charakteriais, Piemenuko paveikslas jungia romano noveles giliais vidiniais ryšiais, atlieka ypatingą kompozicinį vaidmenį. Organiškai jungdamas noveles, tuo pačiu Piemenuko paveikslas iš dalies sąlygoja ir romano suskilimą į atskiras noveles, t. y. pačią novelių romano žanrinę formą. Kartu Piemenuko paveikslas susijęs su atskirų novelių kompozicija bei jose vartojamais tipizavimo principais.

Su pasakotojo figūra pirmiausia sietina tai, kad „Parduotų vasarų“ siužetas kuriamas vienaplaniškumo principu. Jei daugiaplaniniame kūrinyje vienu metu su pagrindine paprastai vystomos dar kelios siužetinės linijos, kurias nubrėžia antraeilių bei epizodinių veikėjų charakteriai, tai „Parduotose vasarose“ įvykiai vaizduojami vienas po kito taip, kad vienoje laiko atkarpoje atitinkamai telpa tik viena, o ne kelios istorijos. Štai Dirdų siužetinė linija tol nepradedama, kol neišsprendžiamos „pardavimo“, bernų Jono ir Petro bei kitos temos. Ir tai suprantama: Piemenukas vienu metu stebi ir pasakoja tik „vienoje scenoje“ matomą veiksmą, kuriame jis pats betarpiškai dalyvauja.

Taigi Piemenuko paveikslu pateisinamas vienaplanis siužeto organizavimas leidžia romaną skaldyti į „uždaras“, turinio ir formos atžvilgiu savarankiškas noveles, kokios yra, pavyzdžiui, „Pardavimas“ ar „Kiškėlis šypso“. Be to, pasakojimas pirmuoju asmeniu labai parankus, siekiant

aštraus „noveliško“ tipizavimo, norint sukurti vieningą novelės nuotaiką ar potekstę.

Savo nuotaika, savo „uždara“ struktūra novelės viena nuo kitos skiriasi (užtenka prisiminti „tipišką“ novelę „Pardavimas“ ir novelę-apysaką „Kiškelis šypso“). Šitie skirtumai vėl pateisinami Piemenuko paveikslu, nes atspindi jo charakterio raidos poslinkius.

Kaip atskirų novelių vidinis organizavimas remiasi Piemenuko paveikslu, puikiai pailiustruoja novelė „Pardavimas“. Neliečiant kitų novelės ypatybių, bene labiausiai akivaizdus Piemenuko ryšys su šios novelės kompozicija.

Kaip jau minėta, novelėje „Pardavimas“ autorius sąmoningai akcentuoja vaikišką Piemenuko pasaulėjautą. Piemenukas apie viską pasakoja vaikiškai impulsyviai, tarsi viskuo vienodai žavėdamasis. Todėl natūralu, kad jo pasakojime nėra logiško nuoseklumo: nuo tiesioginio novelės veiksmo jis peršoka į praeties aprašinėjimą, žmonių charakteristikas, nuo kampininko skurdo vaizdų į vaikiškų interesų pasaulį. Tačiau novelės vaizdų bei siužeto komponavimas asociacijos principu autoriui netrukdo kurti platų tikrovės paveikslą. Aštuoniolikoje novelės puslapių sutelpa išsamus „pardavimo“ istorija ir kampininko santykiai su kaimynu buože, ryškūs daugelio novelės veikėjų paveikslai ir spalvingas vaikiškos fantazijos pasaulis.

Tiesa, pasakotojo asociacijomis pagrįstos kompozicijos J. Baltušis laikosi ne tik „Pardavime“. Tačiau šis impulsyvus pasakojimas kitose novelėse palaipsniui pakeičiamas nuoseklesniu, ramesniu, „epiškesniu“ dėstymu, atitinkančiu laipsnišką Piemenuko brendimą, turtėjančią jo gyvenimiškąją patirtį. Novelėje „Kiškelis šypso“ girdime jau labiau subrendusį Piemenuko balsą, matome jo sugebėjimą aprėpti platesnį, sudėtingesnį tikrovės paveikslą. Sudėtingesnė „Kiškelis šypso“ siužeto organizacija, epiškesnis vaizdavimas mažiau palieka vietos vieningai emocinei nuotaikai, būdingai pirmosioms novelėms, bet užtat čia sukuriamas epiškesnis, „realistiškesnis“ požiūris į tikrovę įspūdis.

Akivaizdus Piemenuko paveikslas ryšys ir su novelės „Kur išeina žmonės“ vidine struktūra. Novelė tarsi skyla į dvi dalis: Jono dalį ir Petro. Šviesiais, lyriškais peizažais, romantiška nuotaika nuspalvintas Piemenuko pasakojimas apie Joną, apie atkaklų, bet gaivališką jo veržimąsi į laimę. Tačiau Jono, kaip ir Juro Taručio (P. Cvirka, „Žemė maitintoja“), svajonė prasigvyventi buvo iliuzorinė.

Nusiūdžiusį Joną pakeitusiam „balšavikui“ Petrui būdingas teisingas, realistinis laimės supratimas. Jau kitokia šios dalies pasakojimo nuotaika rodo, kad nuo Piemenuko akių nukrito „romantinis rūkas“. Naujosios pažinties ir ankstesnio patyrimo dėka Piemenukui dabar aiškėja, kad gyvenimas — tai sunki, ilga kasdieninė kova, kad gyvenimas dygus kaip tos rugienos, kurios bado jo ištisinusias basas kojas, kad jis paprastas ir nepoetiškas, kaip Petro suėmimo scenoje išaiškėjusi samdinės Onos meilė jam. Kitaip traktuojami ir „Petro dalies“ rudens peizažai, kurie jau savaime sudaro pagrindą labiau „realistinei“ nuotaikai ir tuo padeda atskleisti Piemenuko paveikslą.

Nors Piemenukas, kaip charakteris, iš tikrųjų neatlieka didžiųjų epinių formų kūriniuose įprasto siužetinio vaidmens (aktyvus dalyvavimas romano konfliktuose, kitų charakterių raidos motyvavimas bei sąlygojimas), bet jo siužetinio-kompozicinio vaidmens vis dėlto negalima nuneigti. Piemenukas nepasižymi didesniu epinio veikėjo aktyvumu, bet jis aktyvus kaip „lyrinis herojus“, per kurio prizmę laužiami buržuazinės tikrovės vaizdai, dėl tos priežasties jie skaitytoją veikia tarsi dviguba meline jėga: patys savaime ir kaip Piemenuko pergyvenimai.

Taigi, nors skaitytojas beveik „nemato“ Piemenuko išorinių bruožų, bet jį „girdi jo balsą“, suvokia jo vaikišką logiką, neretai naivų pasakojamų reiškinių vertinimą. Romane vaizduojamoje tikrovėje skaitytojas pirmiausia mato tas puses, kurios gali patraukti devynerių—dešimties metų vaiko-samdinio dėmesį. Tiesa, reikia sutikti su kritiko V. Kubiliaus ir kitų romano tyrinėtojų nuomone, kad šitas vaiko požiūris ne visada (ypač novelėje „Kiškėlis šypso“) aprėpia vaizduojamą aplinką¹⁰, bet vis dėlto kartu su Jono, Petro, Alyzo ir kitų samdinių likimais skaitytoją jaudina ir Piemenuko likimas, o tai reiškia, kad knygoje sukurtas sugestyvus ir konkretus jo paveikslas.

Piemenuko paveikslas romane konkretizuojamas, pirmiausia panaudojant romano stilistinį-vaizdinį audinį.

„Parduotų vasarų“ stilius pasižymi išimtinai „scenine“ išraiška. Išskyrus paties Piemenuko lyrinius nukrypimus, čia nerandame nei herojų vidinių monologų, nei kitaip betarpiškai vaizduojamo jų dvasinio vidaus. Piemenuko smalsioms, bet dar mažai prityrusioms akims prieinama daugiau išviršinė gyvenimo pusė: veikėjų išorė, kalba, mimika, judesiai, elgesys ir t. t. Štai kaip Piemenukas regi samdyti atvažiavusį buožę Čepulį, kuris, pamatęs jį, reiškia nepasitenkinimą būsimo samdinio „menka“ išorė:

O namie, užėmęs veik pusę mūsų trobelės, sėdėjo ant suolo nepažįstamas žmogus. Iš po placių kailinių kyšojo didžiuliai plėstinės odos batai. Kailiniai sujuosti, apikaklė pastatyta, tik jos kraštai atlenkti, kad nekliudytų pypkei. Mane pamatęs, išėmė jis tą savo pypkę iš dantų, apžvelgė mane nuo galvos iki kojų, tarytum pasverdamas kiekvieną sąnarį. Atsisuko į tėvą:

— Tai šitas?

— Tas pats...

Žmogus atsikrenkštė, nusispiovė. Abipus jo nosies atsirado dvi rūgščios raukšlės (27).

Šis su Piemenuko paveikslu susijęs vaizdavimo sąlygotumas ir nulemia didelį svorį išviršinių buitinių-psichologinių detalių, įgaunančių romane savarankišką idėjinį skambėjimą. Smulkiai nupasakojęs, pavyzdžiui, Dirdos mirties sceną („Kiškėlis šypso“), Piemenukas detaliai bei nuosekliai pasakoja ir tolimesnius įvykius Dirdų namuose:

Giesmės ir maldos ėjo visą trumpą vasaros naktį. O išaušus jau ėmė dardėti sukvietieji giminės. Daug giminėjų senio turėta. Daug ir visokių. Važiavo jie vienas prieš kitą mandraudami, vadeles įtempdami, ant spyruoklinių pasosčių pasilinguodami: vis kitokia kalamaška, kitokiais pakinktais, kitoku staininių plauku pasigirdami. O jau kas žmonių išsipustymas, kas išsidabinimas! Margiausioms skarom nusidariusios moterys kėpsojo vežimuose lyg bažnyčios bokštai, gurgždino šiauduose išblizgintais čėverykais, toli atkišdamos ranką su laikrodėliu ant riešo—kad matytų visi: turim ir nesigailim! Vyrai blizguliavo mėlynais kašketais, kinto akis milais, dryžuotais ir languotais, kitas jau ir pirktinėm plonybėm pasimovęs, po kaklu skersai ruožuotą raištį pasikabinęs, rodė, kad kišenė jo netuščia, kad gali, daug išleido, bet ir aruoduose dar šis tas yra. O tarp šių marguolių įbarškėdavo kieman ir vienos kitos vežėčiukės, siauros ir mažos lyg degtukų dėžutės (295).

Skaitytojo dėmesys sukoncentruojamas pirmiausia prie kaimo buities, papročių, kaimo žmonių psichologijos, tik paskui, pro margą buitinių, etninių, psichologinių detalių „drabužių“, skaitytojas įžiūri subtiliai atskleistą klasinį susiskaldymą, socialinius prieštaravimus. Tokiu būdu Piemenuko paveikslas žymia dalimi sąlygoja, kad socialinė problema „Parduotose vasarose“ traktuojama buitiniu-psichologiniu aspektu, kad romane nesiekama aprėpti sudėtingesnių socialinės-politinės kovos aspektų bei vingių (romano veiksmas apima vos dvejus metus). Tačiau, antra vertus, galima sakyti, kad romane vaizduojamas socialinių santykių raidos „mikro-

¹⁰ V. Kubilius, Mūsų rašytojai, Vilnius, 1958, p. 160.

procesas“, atsispindįs išnaudojamosios klasės atstovo Piemenuko vaikiškoje psichologijoje, pastebimas kasdieniniuose buitiniuose buožių ir samdinių santykiuose.

Tikrovės vaizdavimas vaiko akimis ir kiti momentai, savo ruožtu nulėmę buitinį-psichologinį socialinių santykių traktavimą romane, galėjo pastūmėti autorių į nuobodų, smulkmenišką aplinkos detalių aprašinėjimą ir padaryti dėstymą monotonišką. Šito pavojaus rašytojas išvengė, tam tikra prasme „sudramindamas“ Piemenuko pasakojimą. Tikrovė romane atkurta nepaprastai dinamiškai: jau buvo minėta, kad charakteriai čia išryškėja tarsi scenoje, tik per veikėjo kalbą, judesį, veikimą. O ir visa kita Piemenukas mato tik judėjime. Todėl prieš mūsų akis atsiverias detalus kaimo socialinių santykių, buities, psichologijos ir papročių pasaulis, kuris atsispindi Piemenuko sąmonėje, neatrodo statiškas. Jis skaitytojo suvokiamas kaip dinamiškas, intensyvus Piemenuko sąmonės brendimo procesas, periodiškai peraugęs į reikšmingus klasinio sąmonėjimo poslinkius.

Palaipsniui besikeičiantis Piemenuko požiūris į gyvenimą daugeliu atvejų romane išsakomas tiesiogiai. Tai gana dažni Piemenuko samprotavimai apie šeiminius buožes, apie sutiktus samdinius, apie atskirus jį betarpiškai palietusius įvykius. Štai novelėje „Kur išeina žmonės“ naują buožės Čepulio berną — „balšaviką“ Petrą — Piemenukas lygina su prieš tai nusižudžiusiu bernu Jonu ir daro savo išvadas:

Ir kai aš prisimindavau dabar Joną, tai su didžiausiu kartumu pamatydavau, kad Jonas vis dėlto nėra iš tolo ne Petras. Jam, žinoma, nepasisekė su ta žeme ir su Adele, ir buvo labai negera tą naktį, kai jis degino ranką ant žibalinukės... Bet kodėl gi jis nežinojo įstatymo, kad negalima mušti piemenų? Ir jau tikriausiai jis nebūtų išklerkinęs išrūgų šeiminių trobų (106).

Tokių Piemenuko svarstymų sutinkame visose novelėse. Be to, jose autorius, piešdamas individualizuotą Piemenuko paveikslą, stengiasi atkurti tik vaikui būdingą mąstymo logiką, naivoką stebimų reiškinių supratimą, o svarbiausia — užfiksuoti palaipsnį Piemenuko sąmonėjimą, šiuo atveju pasireiškiantį didesnėmis jo simpatijomis „balšavikui“ Petrai, o ne bernui Jonui.

Tokių pasisakymų potekstėje išryškėja ir apskritai Piemenukui būdingas emocinis santykis su gyvenimu. Tai žymia dalimi padeda sudaryti lyrinę romano nuotaiką, o patį Piemenuką daro labiau apčiuopiamą, kaip tam tikrą psichologinį tipą.

Graudų skurdžiai prabėgančios vaikystės liūdesį ar skausmą, retus prašviesėjimus niūrioje piemeniškoje buityje bei kitus Piemenuko pergyvenimus, bylojančius apie darbo žmonių sunkią dalį buržuazinėje santvarkoje, autorius išsako ir peizažais bei šiaip aplinkos aprašymais.

Ypač meniškai, Piemenuko paveikslui ir visam romanui svarbūs yra „Parduotų vasarų“ peizažai. Kartais atrodo, kad jie neproporcingai ilgai sustabdo romano veiksmą, tačiau tuo kaip tik pabrėžiama, jog autoriui svarbu ne vien epiniame plane vaizduojami įvykiai ir žmonės, bet ir pasakotojo Piemenuko paveikslas. Štai kaip J. Baltušis panaudoja miško aprašymą dramatiškiems Piemenuko pergyvenimams po berno Jono mirties išsakyti novelėje „Kur išeina žmonės“:

Variausi bandą miškan ir vis negalėjau suprasti, kodėl šalikelės žolė taip kurčiai šiugžda po kojomis. Rasos — nė ženklo. Ore blaškosi neramos varnos, rėkia ir nedrįsta atitolti nuo miško. Saulė teka kažkokia gelsva, mieguista, prisidengusi retomis debesų padraikomis. O iš vakarų jau slenka juodi, tiršti debesys. Vos tik pasiekiau pagirį, o jau pradėjo dulkėti.

Miškas pravirko (78).

Ir taip iki paties Piemenuko pagaliau prasiveržiančių ašarų...

Taigi peizažas čia praranda savo epinį „objektyvumą“ ir tampa lyriiniu pasakotojo monologu, atskleidžiančiu pirmiausia Piemenuko meilę, jo socialinį-dvasinį artimumą tragiškai žuvusiam samdiniui.

Iš peizažų-nukrypimų, kurie į romano meninę sistemą įsijungia per Piemenuko paveikslą, galima dar paminėti miško aprašymą Piemenuko ir Stepuko ganymo epizode („Kur išeina žmonės“), ekskursą apie vasaros grožį kaime, vaizduojant Dirdos mirtį („Kiškelis šypso“), ir kt. Minėti peizažai, būdami tam tikra prasme „savarankiški“ romano meniniai vaizdai arba eidami savotišku kontrastu romane piešiamo išnaudotojiško-miesčio-niško pasaulio tvankumui, tuo pačiu metu atskleidžia darbo žmogaus (pasakotojo Piemenuko ir kitų) vidinį turtingumą, jo jautrumą gamtos grožiui, jo tyrą svajonę apie šviesesnę, kupiną tauraus grožio ir prasmės gyvenimą.

Piemenuko charakterizavimo priemone iš dalies reikia laikyti ir romano dialogus lydinčias vaizdingas, plačias autoriaus pastabas bei daugelio epizodų atpasakojimus, kur Piemenuko vidiniai pergyvenimai, jo reagavimas, vertinimas išsakomi netiesiogiai. Taip, pavyzdžiui, pasakojama apie Saliamutę, kuri nori prisigerinti prie senio Dirdos ir išvilioti iš jo slepiamus pinigus:

Ir aš jau visiškai pradedu tikėti, kad nemelavo Alyzas, jog aukso tikrai yra šiuose namuose ir kad šita auksą nudžiaus ne kas kitas, kaip tik Saliamutė. Pikta ir gaižu širdy, kad ji, o ne mes su Alyzu, arba jau bent Povi-liokas. Padaryčiau, rodos, viską, kad tik ji nepastvertų! (Pabraukta mano.— J. S.). Bet aš niekaip negaliu užtikti pinigų, nors ieškau kur nutrukdamas ir seku Saliamutę kaip tik galėdamas... (218).

Štai kaip vaizduojami beviltiški Jono žygiai į miestelį atsiimti laukiamų žemės gavimo dokumentų:

O sekmadieniais Jonas vėl skubėdavo į valsčių ir vėl grįždavo be nieko. Mat ėm, abu su Stepuku mes mat ėm (Pabraukta mano.— J. S.), kaip įdegusiame jo veide atsirado tamsi niūkstis (59).

Pirmuoju atveju pasakojama apie neigiamą romano heroję — suktą, godžią, veidmainę Dirdos dukterį Saliamutę, antruoju — apie Piemenukui artimą žmogų — Čepulių berną Joną. Abiem atvejais herojai apibūdinami, neslepiant charakteristikų tendencingumo, išryškinant Piemenuko santykius su Jonu ir su Saliamute. Pabrauktuose žodžiuose skaitytojas mato ne tik atvirą pasakotojo neapykantą buožės dukrai, bet ir tam tikrą vaikišką naivumą, o gal ir pramuštalviškumą, „rūpinantis“ Dirdų pinigais. Antrojoje citatoje pakartojimu išreiškiama vaikų užuojauta Jonui, jų nerimas ir susirūpinimas.

Apskritai, individualizuodamas pasakotojo paveikslą, J. Baltušis stengiasi naudoti tokią šnekamosios kalbos „poetiką“, kuri pati savaime bylotų apie Piemenuko amžių, apie jo priklausymą kaimo žmonių aplinkai. Tuo pasižymi pirmosios romano novelės, ypač „Pardavimas“, bet ir paskutinėje novelėje neretai sutinkame individualizuoto, šnekamajai kalbai artimo pasakojimo pavyzdžių, kuriuos skaitytojas gali priimti ir kaip grynai piemeniokišką pasakojimą:

Meluoja senė. Ne poteriai jai rūpi. Įsimanė mūsų kiemo vištos nešti kiaušinius ant užlų. Ir neša. Senei taigi vis tiek, kad tik ne į svetimus pašalius, susirinkti galima. Ir lipo ji kiekvieną rytą. O paskui ėmė dingti kiaušiniai iš gūžtų. Užlipa, užpūškčia senė, net už šonų griebdamasi, o ten tuščia. Kitą rytą vėl šitaip. Ir vištos, rodos, kudakavo, ir gaidys rėkė, o tuščia. Prarado ramybę senė, lipa rytais ir nežino: ras ką gūžtoj ar neras? (219).

Vaizdinė-stilistinė romano sistema Piemenuko paveikslą individualizavimui pajungia ir kitais atvejais.

Novelei, kaip trumpai ir dėl to didesnio meninių išraiškos priemonių ekspresyvumo reikalaujančiai epinei formai, būdingas vaizdinės detalės „talpumas“ ir apskritai turtinga pasakojimo potekstė. J. Baltušio romane ši potekstė visais atvejais atskleidžia ir Piemenuko charakterį.

Stipriai skaitytoją veikia, pavyzdžiui, novelės „Pardavimas“ pabaiga, kurioje Piemenukas pasakoja apie pirmą savo išvažiavimą iš namų. Jaudina ne tiek ašaros, kurių Piemenukas tad negalėjo sulaikyti, kiek naivios jo pastangos „nebūti boba“, tas ašaras nulsėpti. Šios scenos įtaigumo paslaptis dar ir ta, kad čia aiškiai jaučiamas vaiko noras kalbėti „pastorinus balsą“, apsimesti abejingu. Tačiau tos pastangos kaip tik parodo pasakotojo neabejingumą tiek savo, tiek tėvų ir brolių pergyvenimams.

Naivaus vaikiško požiūrio į tikrovę tam tikras priešpastatymas pačiai tikrovei, kaip veiksminga meninio poveikio skaitytoji priemonė, būdingas visam romanui. Iš čia daugeliu atvejų kyla ir humoras, ryškus viso romano stiliaus bruožas. Skaitytojas, pavyzdžiui, šypsosi iš Piemenuko susirūpinimo savo galimomis vestuvėmis, kada Dirdų Poviliokas juokaudamas žada jam išpiršti žmoną. Arba vėl tos pačios novelės pabaigoje, sąmoningai pabrėždamas situacijos komiškumą, pats Piemenukas pasakoja apie savo nepavydėtiną padėtį, Dirdoms atsidalijus ir susitarus piemenį maitinti padenpiui. Akcentuodamas daugiau komiškąją savo padėties pusę, jis vėl tarsi stengiasi nulsėpti ašaras, šypsena pridengti besiveržiantį skundą, kaip ir pirmuoju atveju, stengdamasis likti „vyriškas“.

Humoras, kurį daugelyje vietų skaitytojas priskiria betarpiškai Piemenukui, jo pastangos pasirodyti vyru — tuo pačiu yra ir Piemenuko paveikls socialinę esmę atskleidžiančios detalės. Aštuonerių metų grytelninko vaiko svajonę greičiau užaugti šiuo atveju skatina ne tiek vaikiška ambicija, kiek noras išsivaduoti iš sunkios ir žeminančios piemens dalios, noras tapti rimtesniu duondaviu badaujantiems namams.

* * *

J. Baltušio romanas „Parduotos vasaros“ atspindi ir apibendrina visą nemažą šio lietuvių tarybinės prozos meistro kūrybinę patirtį. Romane įkūnytas senas J. Baltušio kūrybinis sumanymas — pavaizduoti buržuazinės Lietuvos buožių pastumdėlių-piemenėlių, kurio skurdžią dalį ir pačiam rašytojui yra tekę patirti. Savitas, giliai liaudiškas talentas, partinė rašytojo pozicija ir socialistinio realizmo metodas įgalino J. Baltušį, vykdant minėtą sumanymą, sukurti didžios meninės jėgos kaltinimą buržuazinės Lietuvos kaimo viešpačiams, tuo pačiu praturtinant lietuvių tarybinę prozą originalia žanrine forma — novelių romanu. Ypatinę vietą šio romano siužetinėje-kompozicinėje sistemoje užima pasakotojo, „lyrinio herojaus“, Piemenuko paveikslas, kuriame harmoningai susijungia senas rašytojo kūrybinis sumanymas su jo meninei individualybei būdingu raiškiu, individualizuotu liaudišku pasakojimu.

Į pasakotoją Piemenuką reikia žiūrėti kaip į plačiai atskleistą, konkretų, besivystantį charakterį. Nors romane jo paveikslas kuriamas kitokiomis priemonėmis, kaip kitų herojų, tačiau giliai įsimena melodingas lyrizmo, aštrios pašaipos, kartaus sarkazmo ar sunkiai tvardomų ašarų kupinas jo vaikiškas balsas, vis dažniau ir dažniau jame suskambančio klasinio sąmonėjimo intonacijos, o svarbiausia prieš mūsų akis iškyla kaimo samdinio charakterio formavimosi ir grūdinimosi etapas.

Piemenuko paveikslą rašytojas kuria kartu su jo charakterį formuojančia aplinka, kuriai autorius suteikia svarbiausią idėjinį krūvį. Dėl Piemenuko paveikslo, individualizuoto jo požiūrio, buržuazinė tikrovė romane demaskuojama tarsi sudvigubinta menine jėga. Prieš pasiekdami skaitytoją, Jono, Petro, Alyzo, Dirdų ir kiti paveikslai susikoncentruoja Pieme-

nuko sąmonėje ir iškyła kartu su gyva „piemeniška“ meile ar neapykanta. Piemenuko, kaip charakterio, siužetinis-kompozicinis vaidmuo romane, ne-paisant savo specifikos, neapsiriboja tik pasakojimo „įrėminimu“. Visa siužetinė-kompozicinė romano sistema, jo stiliaus audinys pajungti Pieme-nuko paveikslui. Jis atitinkamai sąlygoja ir romano problematiką, buitinių-psichologinių tikrovės traktavimą romane.

Vilniaus Valstybinio
V. Kapsuko v. universitetas
Lietuvių literatūros katedra.

Įteikta
1962 m. kovo mėn.

ОБРАЗ ПАСТУШКА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА РОМАНА И. БАЛТУШИСА «ПРОДАННЫЕ ГОДЫ»

И. СТЕПШИС

Резюме

В статье разбираются некоторые черты художественной специфики новеллистического романа «Проданные годы» литовского советского прозаика И. Балтушиса. Автор статьи рассматривает произведение в одном аспекте: исследует, какое место в идейно-художественном замысле романа занимает рассказчик и лирический герой романа Пастушок. Роль Пастушка в романе не ограничивается только механическим соединением отдельных частей — новелл романа. Пастушок достаточно глубоко раскрыт как развивающийся характер; вместе с тем он выполняет в романе особую сюжетную роль, в известном смысле обуславливая проблематику, стиль, композицию и жанр произведения.

В первой части статьи разбирается сюжетно-композиционная роль характера Пастушка в романе, во второй — способы раскрытия и индивидуализации характера Пастушка.
